

Fai 'e 'Eletā James J. Hamula
'O e Kau Fitungofulú

Ko e Sākalamēnití mo e Fakaleleí

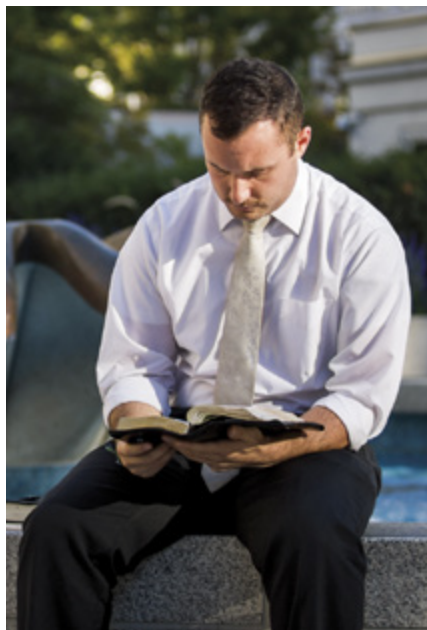
'Oku fie ma'u e ouau 'o e sākalamēnití ke toe toputapu mo mā'oni'oni ange kiate kিতautolu takitaha.

I he efiafi kimu'a he me'a ne hoko 'i Ketisemani mo Kalevalé, ne tånaki fakataha faka'osi mai ai 'e Sisū 'a 'Ene Kau 'Aposetoló ke nau lotu. Ko e feiitu'ú ko ha loki 'i 'olunga 'o e 'api 'i Selusalema 'o ha ākongā, pea ko e fa'ahita'u ia 'o e Kātoanga 'o e Laka Atú.¹

Kimu'a aí ko e ma'ume'atokoni tukufakaholo ia 'o e Laka Atú, 'a ia ne kau ai 'a e lami ki he feilaulá, uainé mo e mā ta'e fakalēvaní, ko e fakataipe 'o hono fakahaofi 'o 'Isileli mei he nofo pōpulá mo e maté² pea mo ha huhu'i 'e fakahoko 'i he kaha'ú.³ 'I he faka'osi'osi 'o e ma'u me'atokoní, na'e to'o 'e Sisū 'a e maá, tāpuaki'i pea pakipaki ia,⁴ pea 'oange ki He'ene kau 'Aposetoló 'o pehē, "To'o 'o kai."⁵ "Ko hoku sinó 'eni 'a ia kuo foaki koe'uhí ko kimoutolu: fai 'eni 'i he fakamanatu kiate au."⁶ Na'á Ne to'o 'a e ipu uainé 'i he founga tatau, tāpuaki'i ia peá Ne 'oatu kiate kinautolu, peá Ne folofofa: "Ko e ipú ni ko e fuakava fo'ou 'i hoku totó,"⁷ "a ia 'oku lilingi . . . ke fakamolemole ai 'a e angahalá."⁸ "Fai 'eni 'i he fakamanatu kiate au."⁹

'I he founga mahinongofua kae mahu'ingá ni, ne fakahoko ai 'e Sisū ha ouau fo'ou ma'á e kakai fuakava

'o e 'Otuá. He 'ikai toe lilingi ha toto pe tutu ha sino 'o ha monumanu ko e 'amanaki ki ha feilaulau huhu'i 'o ha Kalaisi 'e hā'ele mai.¹⁰ Ka 'e ma'u 'a e faka'ilonga 'o e sino kuo maumau'i mo e toto kuo lilingi 'o e Kalaisi kuo 'osi hā'ele maí pea 'e ma'u 'o kai ia 'i he fakamanatu 'o 'Ene feilaulau huhu'í.¹¹ 'E faka'ilonga'i 'e he kau atu ki he ouau fo'ou ni 'a hono tali 'i he

'apasia 'a Sisū ko e Kalaisi ne tala'ofa maí pea mo e lotu fiamālie kakato ke muimui kiate Ia pea tauhi 'Ene fekaú. Kiate kinautolu 'oku nau loto ke tali loto fiamālie 'eni pea mo'ui 'o fakatatau mo iá, 'e "fakalaka atu" 'a e mate fakalaumālie 'iate kinautolu pea fakapapau'i 'enau ma'u e mo'ui ta'engatá.

'I he ngaahi houa mo e ngaahi 'aho ne hokó, ne hā'ele atu'a Sisū ki Ketisemani, pea 'ave ia ki Kalevale pea mavahe ikuna mei he fonualoto 'Alemateá. Hili 'ene mavahe meiate kinautolú, ne fakataha mai e kau ākongā 'a Sisū 'i Selusalemá 'i he 'uluaki 'aho 'o e uiké ke "tofitofi mā,"¹² pea ne nau fai "tu'u ma'u" ia.¹³ Ko e mo'oni ne 'ikai ngata pē he'enau fai ia ke manatu'i honau 'Eikí kuo mavahé ka ke fakahaa'i foki e hounga'ia mo e tui ki He'ene Huhu'i fakaafo 'o kinautolú.

'Oku hā mahino 'i he 'a'ahi 'a Sisū ki He'ene kau ākongā 'i he ongo 'Ameliká, na'á Ne tāpuaki'i mo tufotufa e sākalamēnití kiate kinautolu.¹⁴ 'I hono fai iá, na'á Ne pehē: "Pea ke mou manatu'i ke fai 'eni ma'u ai pē,"¹⁵ pea "e hoko ia ko e fakamo'oni ki he Tamaí 'oku mou manatu ma'u ai pē kiate au."¹⁶ Na'e toe fakahoko 'a e sākalamēnití 'e he 'Eikí 'i he kamata'anga 'o Hono Toe Fakafoki Mai 'o e Ongoongoleleí, pea 'omai ha fakahinohino tatau mo ia na'á Ne 'oange ki He'ene kau ākongā he kuonga mu'á.¹⁷

Kuo ui e ouau 'o e sākalamēnití ko e "taha 'o e ngaahi ouau mā'oni'oni mo toputapu taha 'i he Siasí."¹⁸ 'Oku fie ma'u ia ke toe toputapu mo mā'oni'oni ange kiate kিতautolu takitaha. Ne fokotu'u 'e Sisū Kalaisi tonu 'a e ouaú ke fakamanatu kiate kিতautolu 'a e me'a na'á Ne fai ke huhu'i kিতautolú pea ako'i mai e founga te tau lava ai 'o ma'u 'a 'Ene Huhu'í pea lava ai 'o toe nofo mo e 'Otuá.

'Oku tau faka'ilonga'i 'aki e mā kuo pakí, 'oku tau manatu ki he sino 'o Sisū Kalaisí—ko ha sino ne kātaki'i e ngaahi mamahi mo e faingata'a pea mo e ngaahi 'ahi'ahi kehekehe kotoa pē,¹⁹ ko ha sino na'á ne kātaki'i 'a e ngaahi mamahi lahi 'o fe'unga ke tafē hifo 'a e ta'ata'á mei he ava kotoa pē

'o Hono kilí,²⁰ ko ha sino ne maumau'i mo ha loto ne kafo 'i hono tutukí.²¹ 'Oku tau faka'ilonga'i 'etau tuí neongo ne telio e sino ko iá 'i He'ene pekiá, ka na'e toe tu'u Ia mei he fa'itoká, 'o 'ikai ke toe puke, 'auha pe pekiá.²² Pea 'i he'etau ma'u e maá, 'oku tau fakahaa'i ai 'oku hangē hotau sinó ko e sino fakamatelie 'o Kalaisí pea 'e vete ange ia mei he ha'i 'o e maté, 'o toe tu'u 'i he ikuna mei he fa'itoká pea fakafoki ki hotau laumālie ta'engata.²³

'Oku tau faka'ilonga'i 'aki ha ki'i ipu vai 'oku tau manatu ki he ta'ata'a 'o Sisū ne lilingi pea mo e fakamamahi fakalaumālie na'á Ne kātekina ma'á e fa'ahinga kotoa 'o e tangatá. 'Oku tau manatu ki he mamahi ne tupu ai ke tafe 'a e ta'ata'a 'i Ketisemani.²⁴ 'Oku tau manatu'i e tā mo e fakamamahi na'á Ne kātekina 'i he nima 'o Hono kau fakapōpulá.²⁵ 'Oku tau manatu'i 'a e ta'ata'a ne tafe mei Hono to'u-kupú, to'ukupu kekelé mo Hono vakavaká 'i Kalevalé.²⁶ Pea 'oku tau manatu'i 'a 'Ene fakakaukau fakatāutaha ki He'ene mamahi: "'Oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono fu'u fakamamahi faú, 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono fu'u lahi fakamanavaheé, 'io, 'oku 'ikai te ke 'ilo'i 'a hono faingata'a ke kātaki'i."²⁷ 'I he'etau ma'u 'a e vaí, 'oku tau fakahaa'i 'oku hanga 'e Hono ta'ata'a mo e mamahi 'o fakalelei ma'a 'etau angahalá pea te Ne totongi 'etau angahalá 'i he'etau loto fiemālie ke muimui pea tali 'a e ngaahi tefito'i mo'oni mo e ouau 'o 'Ene ongoongolelí.

Ko ia ai 'oku fakamanatu mai kiate kitautolu 'e he maá mo e vaí 'a e Huhu'i 'e Kalaisi kitautolu mei he maté mo e angahalá. 'Oku mahu'inga 'a e fakahokohoko 'o e maá pea toki vaí. 'I he'etau ma'u e maá, 'oku fakamanatu mai kuo pau ke tau toetu'u fakatāutaha, 'a ia 'oku mahulu hake ia 'i hono toe fakafoki 'o e sinó mo e laumālie. 'E toe fakafoki kotoa kitautolu 'e he mālohi 'o e Toetu'ú ki he 'ao 'o e 'Otuá.²⁸ Ko e fehu'i mahu'ingaha 'oku tau fehanga'angai mo iá, 'oku 'ikai ko e pe te tau mo'ui, ka ko hai te tau nofo mo ia hili 'etau pekiá. Neongo te tau foki kotoa ki he 'ao 'o e 'Otuá, ka he 'ikai nofo 'a e taha kotoa mo Ia.

'I he matelié, te tau mo'ua kotoa 'i he angahalá mo e maumau fonó.²⁹ Te tau fai ha fakakaukau, lea, mo ha ngāue 'oku 'ikai angatonu.³⁰ 'I hono fakanounou he 'ikai ke tau ma'a. Na'e fakamahino'i 'e Sisū e nunu'a 'o e ta'ema'a 'i he 'ao 'o e 'Otuá: "'Oku 'ikai lava ke nofo . . . ha me'a ta'e-ma'a . . . 'i hono 'aó."³¹ Ne fakamo'oni'i e mo'oni'i me'a ko iá kia 'Alamā ko e Sī'i, 'a ia na'á ne mamahi, ongo'i mo'oni, pea fakamamahi'i 'e he'ene ta'ema'a 'i he'ene fehanga'angai mo ha 'āngelo, 'o ne holi ke "'osi'osingamālie 'i hoku laumālie mo hoku sinó fakatou'osi, koe'uhí ke 'oua na'a 'omi [ia ke] tu'u 'i he 'ao 'o [e] . . . 'Otuá."³²

'I hono ma'u 'o e vai sākalamēnití, 'oku ako'i ai kitautolu ki he founga 'o hono fakama'a kitautolu mei he angahalá mo e maumau fonó pea tu'u 'i he 'ao 'o e 'Otuá. 'I he lilingi Hono ta'ata'a ta'e'halaiá, ne fakafiemālie'i ai 'e Sisū Kalaisi 'a e fie ma'u 'a e fakamaau totonú ki he angahalá mo e maumau fonó kotoa. 'Okú Ne tala'ofa mai leva te Ne lava 'o fakama'a kitautolu 'o kapau te tau tui kiate Ia 'o fakatomala; tali kotoa e ngaahi ouau mo e fuakava 'o e fakamo'uí, 'o kamata mei he papi-taisó; pea ma'u e Laumālie Mā'oni'oni. 'I he'etau ma'u e Laumālie Mā'oni'oni, 'oku fakama'a mo fakamā'oni'oni'i ai kitautolu. Ne fakamahino mai 'e Sisū 'a e tokāteline ko 'eni:

"'Oku 'ikai fa'a hū ha me'a 'oku ta'ema'a ki he [pule'anga 'o e 'Otuá];

. . . 'oku 'ikai hū ki hono mālolō'angá ha taha ka ko kinautolu pē kuo fō honau kofú 'i hoku totó. . . .

"Ko 'eni ko e fekaú 'eni: Fakatomala, 'a kimoutolu 'a e ngaahi ngata'anga kotoa pē 'o e māmaní, pea ha'u kiate au 'o papitaiso 'i hoku hingoá, koe'uhí ke fakamā'oni'oni'i 'a kimoutolu 'i he ma'u 'o e Laumālie Mā'oni'oni, koe'uhí ke mou tu'u ta'e-ha-mele 'i hoku 'aó 'i he 'aho faka'osi."³³

Ko e tokāteline 'eni 'o Kalaisí.³⁴ 'I he'etau ma'u e tokātelinē ni pea mo'ui 'o fakatatau mo iá, 'oku fakama'a ai kitautolu 'e he ta'ata'a 'o Kalaisí.³⁵

'I he lotu tāpuaki'i 'o e sākalamēnití, 'oku tau fakahaa'i ai 'etau tali e tokāteline 'o Kalaisí mo 'etau tukupā ke mo'ui 'o fakatatau mo iá. 'I he'etau tautapa ki he 'Otua ko 'etau Tamai Ta'engatá, 'oku tau fakahaa'i te tau "manatu ma'u pē" ki Hono 'Aló. 'Ulu-akí, 'oku tau fakamo'oni'i 'etau "loto fiemālie" ke manatu'i. Pea 'oku tau fakamo'oni leva 'oku "tau" manatu'i. 'I he'etau fai iá, 'oku tau fai ha ngaahi tukupā mamalu ke fakahaa'i 'etau tui kia Sisū Kalaisí pea mo 'Ene Huhu'i kitautolu mei he maté mo e angahalá.

'Oku tau toe fakahaa'i te tau "tauhi 'ene ngaahi fekaú." Ko ha tukupā mamalu ia ke fakatomala. Kapau ne 'ikai angatonu 'a 'etau fakakaukau, leá, pe ngāue he kuohilí, 'oku tau tukupā ke toe ofi ange 'etau mo'ui kiate Ia he ngaahi 'aho ka hokó.

Hokó, 'oku tau fakahaa 'i 'oku tau 'loto-fiemálie ke to'o kiate [kitautolu] 'a e huafa 'o [e] 'Aló."³⁶ Ko ha tukupa mamalu 'eni ke tukulolo ki Hono mafaí pea fai 'Ene ngāue, 'a ia 'oku kau ai 'etau ma'u kotoa e ngaahi ouau fakamo'uí mo e fuakavá.³⁷

'I he 'etau tukupā ki he ngaahi tefi-to'i mo'oni ko 'ení, kuo tala'ofa mai 'i hono tāpuaki'i e sākalamēnití 'e "iate [kitautolu] 'a hono Laumālié."³⁸ 'Oku hoko hono toe ma'u 'o e Laumālié ko ha tāpuaki mā'olunga he ko e Laumālié 'okú Ne fakama'a mo fakamā'oni'oni'i kitautolu mei he angahalá mo e maumau fonó.³⁹

Kāinga, ko e me'a mahu'inga taha ne hoko 'i taimi mo 'itānití ko e Fakalelei 'a Sisū Kalaisí. Kuo foaki mai 'e Ia na'á Ne fakahoko e Fakalelei 'a e ouau 'o e sākalamēnití ke tokoni ke 'oua na'a ngata 'i he 'etau manatú ka ke tau ma'u 'a e tāpuaki kotoa 'o e ngāue fisifisimu'a ko 'eni 'o e 'alo'ofá. 'Oku tokoni 'a 'etau kau atu ma'u pē 'i he lotu vēveveke ki he ouau toputapu ni ke hokohoko atu 'etau pikitai pea mo'ui 'aki e tokāteline 'a Kalaisí hili e papitaisó pea tulifua mo fakakakato e ngāue 'o e fakamā'oni'oni'í. Ko e mo'oni 'oku tokoni'i kitautolu 'e he ouau 'o e sākalamēnití ke tau kātaki

'i he faivelenga ki he ngata'angá pea ma'u e fonu 'a e Tamaí 'i he founa ne ma'u ai ia 'e Kalaisí, ko e 'alo'ofa ki he 'alo'ofa.⁴⁰

'Oku ou fakamo'oni ki he mālohi 'o Sisū Kalaisi ke huhu'i kitautolu kotoa mei he maté mo e angahalá pea mo e mālohi 'o e ngaahi ouau 'o Hono lakanga fakataula'eikí, kau ai e sākalamēnití, ke teuteu'i kitautolu ke "mamata ki he fofonga 'o e 'Otuá, 'io 'a e Tamaí, pea mo'ui."⁴¹ Tuku mu'a ke tau ma'u e sākalamēnití he uike kaha'ú, pea 'i he ngaahi uike takitaha ka hokó, 'aki e holi lahi ange mo e taumu'a fakamātoato ange, ko 'eku lotú ia 'i he huafa 'o e 'Eiki ko Sisū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Vakai, Mātiu 26:17–20; Ma'ake 14:12–17; Luke 22:7–18.
2. Vakai, 'Ekesōtosi 12; Nōmipa 28:16–25; Bible Dictionary, "Feasts."
3. Vakai, 'Ekesōtosi 13:12–13; Mōsaia 2:3–4; Mōse 5:5–8.
4. Vakai, Mātiu 26:26; Ma'ake 14:22; Luke 22:19; 1 Kolinitō 11:24. 'I hono fakahoko 'e Sisū e sakalamēnití 'i he lotolotonga 'o e kau Nifai hili 'Ene Toetu'ú, na'á Ne pakipaki 'a e maá, pea tāpuaki'i ia (vakai, 3 Nifai 18:3).
5. Mātiu 26:26; Ma'ake 14:22; 1 Kolinitō 11:24.
6. Luke 22:19; vakai foki, 1 Kolinitō 11:24.
7. Luke 22:20; vakai foki, Mātiu 26:28; Ma'ake 14:24; 1 Kolinitō 11:25.

8. Mātiu 26:28.
9. Luke 22:19; vakai foki, 3 Nifai 18:11.
10. Vakai, 2 Nifai 11:4; 25:24–25; Sēkope 4:5; 'Alamá 34:14; 3 Nifai 9:17, 19–20; Mōse 5:5–8.
11. Vakai, Sione 6:51–57; 1 Kolinitō 11:24–26; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:40.
12. Ngāue 20:7.
13. Ngāue 2:42.
14. Vakai, 3 Nifai 9:19–20; 18:1–11; 20:3–9; 26:13.
15. 3 Nifai 18:6.
16. 3 Nifai 18:7.
17. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:75; 27:2; 59:9–12.
18. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siosefa Filitingi Sāmīta* (2013), 96. "Ko 'eku fakakaukau, ko e houalotu sākalamēnití 'oku toputapu taha, mo mā'oni'oni taha, 'i he ngaahi houalotu kotoa pē 'a e Siasí" (*Ngaahi Akonaki: Siosefa Filitingi Sāmīta*, 107).
19. Vakai, 'Alamá 7:11.
20. Vakai, Luke 22:44; Mōsaia 3:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:18.
21. Vakai, Saame 22:16; Sione 19:33–34; 20:25–27; 3 Nifai 11:14; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 6:37; James E. Talmage, *Jesus the Christ*, 3rd. ed. (1916), 669.
22. Vakai, Mātiu 28:6; Luke 24:6, 39; Sione 20:20; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:22–24.
23. Vakai, Sione 6:51–59; 'Alamá 11:42–44; 40:23; 3 Nifai 27:13–15.
24. Vakai, Luke 22:44; Mōsaia 3:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:18.
25. Vakai, Ísaia 53:5; Mātiu 26:67; 27:26, 29–30; Ma'ake 14:65; 15:15, 19; Luke 22:63–65; Sione 19:1; Mōsaia 15:5.
26. Vakai, Mātiu 27:35; Ma'ake 15:15; Luke 23:33; Sione 19:16, 33–34.
27. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 19:15.
28. Vakai, 'Alamá 11:42–45; 3 Nifai 27:13–15.
29. Vakai, Mōse 6:55.
30. Vakai, Mātiu 5:27–28; 12:36; Sēmisi 3:1–13; Mōsaia 4:29–30; 'Alamá 12:14.
31. Mōse 6:57; vakai foki, 1 Kolinitō 6:9; 'Efesō 5:5; 1 Nifai 10:21; 15:33–34; 'Alamá 7:21; 11:37; 40:26; 3 Nifai 27:19; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:31–32.
32. 'Alamá 36:15; vakai foki, veesi 14; Fakahā 6:15–17; 'Alamá 12:14.
33. 3 Nifai 27:19–20.
34. Vakai foki, 2 Nifai 31:2–21; 3 Nifai 11:31–41; 27:13–22; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 76:40–42, 50–54, 69–70.
35. Vakai, 3 Nifai 27:19; vakai foki, Fakahā 1:5–6; 7:14–15; 'Alamá 5:21; 13:11–12; 'Eta 13:10–11; Mōse 6:59–60.
36. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77; Molonai 4:3.
37. Vakai, Dallin H. Oaks, *His Holy Name* (1998); Dallin H. Oaks, "Taking upon Us the Name of Jesus Christ," *Ensign*, May 1985, 80–83.
38. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 20:77, 79; Molonai 4:3; 5:2.
39. Vakai, Loma 15:16; 1 Kolinitō 6:11; 2 Nifai 31:17; 'Alamá 5:54; 13:12; 3 Nifai 27:20; Molonai 6:4.
40. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 93:6–20.
41. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 84:22.